

ŁOŻA DLA PROWADZĄCEGO TEMAT

WPŁYW CZASU SPOŁECZNEGO NA KONSTRUOWANIE MODELI ŻYCIA RODZINNEGO (THE INFLUENCE OF SOCIAL TIME ON CONSTRUCTING MODELS OF FAMILY LIFE)

Celina Strzelecka | Wrocław

Kwestie związane z życiem rodzinnym zajmowały „istotne miejsce w procesie kształtowania się wiedzy antropologicznej”, na co wskazuje Agata Stanisz we wstępie do książki *Rodzina made in Poland*¹. Problematyka związana z systemami pokrewieństwa, a w tym formami i regułami zawierania małżeństw, pojawiła się najpierw na polu etnologii społeczeństw pozaeuropejskich w środowisku przedstawicieli ewolucjonizmu kulturowego. Tacy antropolodzy, jak Johann Jakob Bachofen², John McLennan³ i Lewis Henry Morgan⁴ w swoich koncepcjach

¹» A. Stanisz, *Rodzina made in Poland. Antropologia pokrewieństwa i życia rodzinnego*, Poznań: Agata Stanisz, 2013, s. 9.

²» J.J. Bachofen, *Matriarchat: studium na temat ginajkokracji świata starożytnego podług natury religijnej i prawnej*, tłum. R. Reszke, Warszawa: KR, 2007.

³» J.F. McLennan, *Primitive Marriage: An Enquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies*, Edinburgh: A and C Black, 1865.

⁴» L.H. Morgan, *Społeczeństwo pierwotne*, tłum. A. Bąkowska, [w:] M. Głowacka-Grajper, E. Nowicka (red.), *Świat człowieka – świat kultury. Antologia tekstów klasycznej antropologii*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s. 71–81.

posiłkowali się liniowym schematem rozwoju różnorodnych form życia rodzinnego. Starając się zbudować naukową historię postępu społecznego, wskazywali na promiskuityzm i matrylinearyzm jako na pierwotne systemy pokrewieństwa. Elementy te – osadzone na początku linii ewolucji – poprzedzały rodzinę patriarchalną, która z kolei zwiastowała nadejście modelu rodziny monogamicznej właściwej XIX-wiecznej kulturze zachodniej. Tak ułożony ciąg systemów pokrewieństwa kształtował wyobrażenie na temat społecznego i cywilizacyjnego kierunku rozwoju⁵. Ewolucjonistyczny schemat ujmował „model swej własnej rodziny monogamicznej [...] jako ostatnią fazę rozwoju tej instytucji”⁶ i wskazywał na kulturę europejską jako na jedno z najdoskonalszych osiągnięć ludzkiej cywilizacji. Ten niewątpliwie europocentryzm stał się przyczyną późniejszego zakwestionowania XIX-wiecznej teorii, której zarzucono nieempiryczny charakter tworzonych koncepcji⁷. Jednakże, pomimo wyraźnej hierarchizacji różnorodnych modeli związanych także z życiem rodzinnym, ówczesni antropolodzy uzmysłowili sobie, że dominujący w społeczeństwach zachodnich model rodziny monogamicznej „nie jest ani jedynym, ani koniecznym rodzajem porządku społecznego”⁸.

Tematyka rodziny i pokrewieństwa była rozwijana, a związane z nią kwestie modyfikowane przez badaczy późniejszych orientacji antropologicznych. Przykładowo, funkcjonalista Alfred Reginald Radcliffe-Brown podkreślał znaczenie systemów pokrewieństwa, małżeństwa i rodziny w podtrzymywaniu trwałości struktury społecznej⁹. Również Bronisław Malinowski – zwolennik intensywnych badań terenowych – uważał, że rodzina jest uniwersalną instytucją ludzką¹⁰, której badanie przybliża nas do „zrozumienia istoty danej kultury”¹¹. Za to Claude Lévi-Strauss wskazywał na jeszcze większą różnorodność modeli rodzin, a także reguł zawiązywania małżeństw na całym świecie i towarzyszącym im obrzędowości¹². Według francuskiego strukturalisty, charakter relacji wewnątrzmałżeńskich i rodzinnych „jest wyznaczany w poszczególnych typach społeczeństwa przez typy struktury społecznej”¹³.

⁵» Tenże, *Spółczeństwo pierwotne, czyli badanie kolei ludzkiego postępu od dzikości przez barbarzyństwo do cywilizacji*, tłum. A. Bąkowska, Warszawa: Nakładem Redakcji „Prawdy”, 1887, s. 27–28.

⁶» W. Stoczkowski, *Ewolucja rodziny, czyli dzieje jednej teorii. Szkic z antropologii nauki etnologicznej*, „Lud” 1993, nr 73, s. 44.

⁷» Zob. B. Malinowski, *Seks i stłumienie w społecznoścach dzikich*, tłum. B. Golda, G. Kubica, Z. Mach, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1987, s. 324; C. Lévi-Strauss, *Rodzina*, tłum. M. Kolankiewicz, [w:] A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2001, s. 249.

⁸» W. Daszkiewicz, *Ewolucjonistyczna teoria kultury w antropologii społecznej*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2015, nr 3 (58), s. 78.

⁹» A.R. Radcliffe-Brown, *African Systems of Kinship and Marriage*, London-New York: Oxford University Press, 1950; W. Dohnal, *Wizja społeczeństwa pierwotnego w antropologii A.R. Radcliffe-Browna*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 1995, nr 1(49), s. 83.

¹⁰» B. Malinowski, *Aborygeni Australijscy. Socjologiczne studium rodziny*, tłum. K. Olechnicki, T. Szlendak, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2002.

¹¹» Tenże, *Specjalna przedmowa do trzeciego wydania*, [w:] tenże, *Zwyczaj i zbrodnia w społeczności dzikich: życie seksualne dzikich w północno-zachodniej Melanezji. Miłość, małżeństwo i życie rodzinne u krajowców z Wysp Trobrianda Brytyjskiej Nowej Gwinej*, tłum. J. Obrębski, J. Chałasiński, A. Waligórski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1980, s. 128.

¹²» C. Lévi-Strauss, *Elementarne struktury pokrewieństwa*, tłum. M. Falski, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2012.

¹³» F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2002, s. 62.

Zarówno ewolucjonistyczne, funkcjonalistyczne, jak i strukturalistyczne badania nad pokrewieństwem były niezmiennie związane z koncepcją stabilności społecznej¹⁴. Przełom w tej kwestii nastąpił w latach 80. wraz z pracą Davida Murraya Schneidera *American Kinship: A Cultural Account*¹⁵, w której autor zdekonstruował funkcjonalistyczno-strukturalistyczne założenia. Amerykański badacz wskazał, że rodzinne koligacje są przede wszystkim konstruktem kulturowym i nie wszędzie są wyrażane w stosunkach genealogicznych¹⁶. W gwoili uzupełnienia swoich dekonstruktywistycznych twierdzeń, na podstawie badań społeczeństwa amerykańskiego, Schneider ukazał, iż pokrewieństwo opiera się na działaniu mechanizmów podobnych do funkcjonowania narodu¹⁷. Uznał on również „dwie dyskursywnie, niebiologicznie ustanowione relacje – związek rodziców i dzieci oraz męża i żony [za nie mające – przyp. C. S.] odniesienia do jakiegokolwiek rzeczywistości kulturowej i społecznej”¹⁸. Choć dla wielu antropologicznych wykładni stały się one podstawą aparatu analitycznego, to w istocie ustanowione w teorii relacje nie mają odniesienia do empirii.

Dzięki amerykańskiemu antropologowi w latach 80. i 90. XX wieku pojawiło się w dyskursie naukowym dotyczącym tematu życia rodzinnego wiele nowych kwestii. Pokrewieństwo poddano rewitalizacji, a badacze zaczęli koncentrować się na ujmowaniu tego zagadnienia w kontekście polityki ekonomicznej¹⁹, problematyki nierówności, cielesności, koncepcji ja i osobowości²⁰, a także płci kulturowej²¹. Powstał nurt studiów nad pokrewieństwem, który zyskał „nową ważność dzięki teoriom feministycznym, badaniom nad bliskością i intymnością, nad pokrewieństwem nie biologicznym oraz nowymi technologiami reprodukcyjnymi”²². Kategorię rodziny zaczęto postrzegać jako „ideologiczną konstrukcję związaną z nowoczesnym państwem, [a nie jako – przyp. C. S.] konkretną instytucję przeznaczoną do spełniania uniwersalnych potrzeb ludzkich”²³.

14» A. Stanisiz, dz. cyt., s. 9.

15» D.M. Schneider, *American Kinship: A Cultural Account*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.

16» A. Stanisiz, dz. cyt., s. 10.

17» D.M. Schneider, *Więzi rodzinne, narodowe i religijne w kulturze amerykańskiej: próba zdefiniowania więzi rodzinnych*, tłum. M. Flis, [w:] M. Kempny, E. Nowicka (red.), *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej. Kontynuacje*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 301–311.

18» A. Pisarek, *Noh-yeh, to znaczy matka. Liga Irokezów jako archiwum dyskursu o pokrewieństwie*, „Laboratorium Kultury” 2014, nr 3, s. 180.

19» Zob. E. Terray, *Marxism and „Primitive” Societies*, New York: Monthly Review, 1972; C. Meillassoux, *Maidens, Meal and Money: Capitalism and the Domestic Community*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

20» R.A. Wilson, *Ethnocentric Projection and the Study of Kinship*, [w:] Tegoż, *Blood is Thicker than Water, nicht wahr? Terra Socialis: The Individual in the Fragile Sciences: Sociality*, Edmonton: University of Alberta, 2008, www.artsrn.ualberta.ca/raw/2EthnoProjmay08.pdf (02.10.2017).

21» Zob. J.F. Collier, S.J. Yanagisako, *Gender and Kinship. Essays Toward a Unified Analysis*, Stanford C.A.: Stanford University Press.

22» A. Stanisiz, dz. cyt., s. 9–10.

23» J.F. Collier, M.Z. Rosaldo, S. Yanagisako, *Czy rodzina istnieje? Nowe ujęcia antropologiczne*, tłum. A. Ostrowska, [w:] R.E. Hryciuk, A. Kościańska (red.), *Gender. Perspektywa antropologiczna*, t. 1., Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2007, s. 60.

Dzięki zachodzącym przekształceniom zaczęto dostrzegać, że „rodzina jako instytucja społeczna oraz przemiany, jakim podlega są tylko częścią szerszego kontekstu relacji i procesów społecznych”²⁴. Szczególnie istotną rolę w kształtowaniu tego, jak postrzegamy rodzinę, zaczęły spełniać relacje rynkowe i kapitalizm²⁵. Problematyka skupiona wokół antropologii pokrewierstwa jest wciąż aktualizowana i rewitalizowana. Przyczyną tej ciągłej przemiany są obiektywne zmiany życia społecznego, które wymuszają ruchliwość przestrzenną, temporalną i społeczną rodziny. Transformacja w tej sferze jest czymś nieuniknionym, ze względu na charakter wspólnoty rodzinnej, która w swej klasycznej formie staje się coraz bardziej niefunkcjonalna w nowo zaistniałych warunkach.

Relacje między czasem społecznym a modelami rodziny

Przekształcenia w zakresie powstawania i definiowania rodziny oraz rozwój alternatywnych form życia małżeńsko-rodzinnego warto rozpatrzeć z perspektywy czasu społecznego, rozumianego jako jedna z głównych kategorii kulturowych, a także jako głęboki system obejmujący zarówno zbiorowy, jak i indywidualny wymiar ludzkiego życia²⁶. Na podstawie tak pojmowanego czasu konstruowane są społeczne role m.in. związane z aspektem rodzinnym, które ulegają modyfikacjom wraz ze wszelkimi zmianami w sferze temporalnej. Znajomość specyficznej dla danej społeczności głębokiej struktury czasu przyczynia się do zrozumienia znaczenia podstawowych cech kultury (w tym wzorów ustanawiania małżeństw i podstawowych zasad, zgodnie z którymi życie rodzinne ulega ciągłej transformacji)²⁷. Ze znanych nam modeli czasu linearnego i cyklicznego, powstałych w wyniku wieloletnich procesów społeczno-kulturowych, wyraźnie wynikają ustanowione formy życia małżeńsko-rodzinnego, tj. rodzina wielopokoleniowa, nuklearna, neoliberalna i cykliczna. Ostatni typ rodziny wyłonił się wraz z pojawieniem się nowego sposobu doświadczania temporalności, nazwanego przez Zygmunta Baumaną czasem puentylistycznym²⁸.

Czas linearny rodziny nuklearnej

Czas linearny, rozpowszechniony głównie przez chrześcijaństwo²⁹, ugruntował swoją pozycję w kulturze zachodnio-europejskiej dzięki przekształceniom, które za sprawą rewolucji przemysłowej zaszły w sferze

²⁴» A. Kwak, *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2005, s. 12.

²⁵» J.F. Collier, M.Z. Rosaldo, S. Yanagisako, dz. cyt., s. 70.

²⁶» Amerykański antropolog Edward Hall uważa, że każda kultura posiada własne ramy czasowe z unikalnymi wzorami, względem których ludzie strukturalizują zastaną rzeczywistość. Zob. E.T. Hall, *Taniec życia. Inny wymiar czasu*, tłum. R. Nowakowski, Warszawa: Muza, 1999, s. 10.

²⁷» A. Pawełczyńska, *Czas a modele zmiany kulturowej*, [w:] A. Brodzka, M. Hopfnger, J. Lalewicz (red.), *Problemy wiedzy o kulturze*, Wrocław 1986, s. 121.

²⁸» Z. Bauman, *Konsumowanie życia*, tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, s. 40.

²⁹» J. Le Goff, *Czas Kościoła i czas kupca*, tłum. A. Frybes, [w:] A. Zajączkowski (red.), *Czas w kulturze*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1988, s. 331–356.

rze religijnej, politycznej, i ekonomicznej³⁰. W zorientowanej przyszłościowo społecznej strukturze czasu, w społeczeństwach uprzemysłowionych, rozwój rozumiany jest jako mniej lub bardziej ciągły ruch ku przyszłym celom³¹. Według Piotra Borowca:

Linearna koncepcja czasu musiała zdominować współczesne społeczeństwa ze względu na fakt, że wszelki postęp techniczny czy ekonomiczny, możliwy drogą ciągłego doskonalenia, gromadzenia bogactwa i postępu technologicznego, dokonuje się w układzie linearnym³².

Wzrost znaczenia strzałki czasu, a także obserwowane od średniowiecza przemiany struktur myślowych, znacząco wpłynęły na przeobrażenie modelu rodziny³³. Homogeniczna, wielodzietna i wielopokoleniowa rodzina tradycyjna, charakterystyczna dla społeczeństwa agrarnego, dominowała do połowy XVIII wieku. Jej szczytkowe formy odnajdujemy we współczesnej rodzinie podhalańskiej, która jest przedmiotem rozważań Katarzyny Kurowskiej. Autorka zawartego w niniejszym tomie artykułu *Rodzina podhalańska – raport z badań* stwierdza, że jest to teren, na którym nadal przeważają rodziny wielopokoleniowe. Niemniej pewne relacje i układy między ich członkami ulegają zmianom. Szczególnie podatne na wpływ kulturowych procesów transformacji są role męskie i kobiece, będące efektem przeobrażeń modernizacyjnych.

Rodzina tradycyjna w obliczu modernizacji straciła na znaczeniu i przeobraziła się w rodzinę industrialną, miejsko-przemysłową, nuklearną, określaną również przez Krystynę Slany jako „quasi-homogeniczną”³⁴. Według Maddy Dychtward, model rodziny nuklearnej – składający się ze znajomych obrazów młodej mamy, taty, dwójki dzieci, kota, psa i rodzinnego samochodu – jest związany m.in. z układem linearnego postrzegania czasu, charakteryzowanego przez jednolity, nieelastyczny model wydarzeń: narodziny – edukacja – praca – małżeństwo – rodzina – emerytura – śmierć³⁵.

Procesy mające wpływ na zachowanie trwałości rodziny nuklearnej i jej systemowe uwarunkowania stały się przedmiotem analizy Tomasza Raczkowskiego, który w niniejszym tomie omawia wizję tego typu wspólnoty przedstawioną w filmie wyreżyserowanym przez Yorgosa Lanthimosą. Autor tekstu „*Kiel*” – *foucaultowski wykład na ekranie? Rodzina jako medium władzy*, wskazuje na dekonstruujący wymiar dzieła filmowego. Tym samym porusza problematykę obiektywnego statusu relacji rodzinnych,

³⁰» Zob. C. Strzelecka, *Między czasem ekologicznym a ekologią czasu w kulturze przyspieszenia*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2017, nr 17 (w druku).

³¹» B. Fatyga, *Słownik Antropologii i Socjologii Kultury*, www.ozkultura.pl/wpis/2609/16 (5.10.2017).

³²» P. Borowiec, *Czas polityczny po rewolucji. Czas w polskim dyskursie politycznym po 1989 roku*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013, s. 153.

³³» J.A. Drob, *Czas kościoła i czas polityka w kulturze nowożytnej Europy*, „Przegląd historyczny” 1995, nr 86 (2), s. 147–166.

³⁴» K. Slany, *Dylematy i kontrowersje wokół małżeństwa i rodziny we współczesnym świecie*, [w:] J. Balicki i in. (red.), *Wybrane problemy współczesnej demografii*, Łódź: Zakład Demografii Uniwersytetu Łódzkiego, 2003, s. 26–27.

³⁵» M. Dychtward, *Cycles. How We Will Live, Work, and Buy*, New York: Free Press, 2003, s. 108.

płci, pozycji mężczyzn uprzywilejowanej względem kobiet, a także rzeczywistą funkcję wychowania w ramach wspólnoty rodzinnej. Raczkowski w swojej analizie wykorzystuje koncepcję władzy i dyscypliny wyrażanej na polu humanistyki przez Michela Foucaulta. Pojęcia te są mu pomocne w celu ukazania *Kła* jako próby „zdemaskowania naszej rzeczywistości” oraz pokazania tego, „co pozornie oczywiste i neutralne jako dyskursywnie skonstruowane”.

Lanthimowska rodzina izoluje swoje dzieci od mediów i świata zewnętrznego, aby te nie zaczerpnęły z m.in. niechcianych wzorców temporalnych modelujących wygląd i zachowanie współczesnych rodzin. W efekcie znacznie odbiega od znanych nam w XXI wieku typów wspólnot, ponieważ te, wraz z postępującą modernizacją, stały się nie tylko mniejsze, ale i bardziej demokratyczne, niestałe, laickie, małodzienne i mobilne³⁶. Ulegają one również coraz większej zależności od „wszelkiego rodzaju form organizacyjnych, instytucjonalnych, społecznych i zawodowych”³⁷. Szczególnie w społeczeństwie miejskim rodzina nuklearna sama w sobie zaczęła jawić się jako instytucja związana z innymi, coraz bardziej wyspecjalizowanymi systemami społecznymi³⁸.

Przyspieszony czas linearny rodziny neoliberalnej

W życiu społecznym upływ czasu linearnego uległ gwałtownemu przyspieszeniu za sprawą rozwoju techniki i technologii komunikacyjnej, która umożliwiła wykonywanie pewnych czynności w niesłychanie krótkim czasie³⁹. Dokonującą się na naszych oczach rewolucja informacyjna i nieustannie pogłębiające się procesy globalizacji doprowadziły „do zmiany stosunku jednostek do czasu i zmiany organizacji pracy”⁴⁰. Wykształciło się nowe zjawisko nazywane przez badaczy „pogłębieniem czasu”, polegające na wykonywaniu kilku czynności jednocześnie, bez konieczności rezygnacji z którejkolwiek z nich⁴¹. Nowy sposób doświadczania czasu wpłynął na transformację współczesnego modelu rodziny. Przyglądając się relacjom między tymi elementami, warto przywołać analizy Arlie Russell Hochschild⁴², których zwyciężego podsumowania dokonał Michał Musiał:

Hochschild doszła do wniosku, że dom, rodzina i intymność oraz praca, rynek i kapitalizm nie są autonomicznymi, oddzielnymi sferami, lecz że konkurują ze sobą, i że w ramach owej konkurencji we współczesnych społeczeństwach zachodnich coraz silniej dominują praca, rynek i kapitalizm. Najbardziej oczywistym przejawem tej

³⁶ » K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinne w ponowoczesnym świecie*, Kraków: Nomos, 2002, s. 52.

³⁷ » F. Adamski, dz. cyt., s. 64–65.

³⁸ » T. Parsons, R.F. Bales, *Family, Socialization and Interaction Process*, London: Routledge & Kegan Paul, 1968, s. 19.

³⁹ » S. Bertman, *Hyperculture: the human cost of speed*, Westport: ABC-CLIO, 1998, s. 30.

⁴⁰ » P. Borowiec, dz. cyt., s. 153.

⁴¹ » E. Tarkowska, *Czas a cywilizacja przyszłości. Na marginesie Ludzi teraźniejszych*, [w:] M. Ziółkowski (red.), *Ludzie przełomu tysiąclecia a cywilizacja przyszłości*, Poznań: Fundacja Humaniora, 2001, s. 17.

⁴² » A.R. Hochschild, *The Commercialization of Intimate Life: Notes from Home and Work*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 2003; Taż, *The Outsourced Self: Intimate Life in Market Times*, New York: Metropolitan Books, 2012.

tendencji jest stosunek czasu i zaangażowania poświęcanych pracy i karierze do czasu i zaangażowania poświęcanych rodzinie i życiu intymnemu – zgodnie z badaniami i statystykami przytaczanymi przez socjolożkę ilość czasu i zaangażowania poświęcanych pracy rośnie kosztem ilości czasu i zaangażowania poświęcanych rodzinie⁴³.

W gospodarce neoliberalnej i kapitalistycznej brakuje miejsca na wolno płynący czas, który według Wojciecha Burszty, stanowi fundament tradycyjnego modelu rodziny⁴⁴. Zamiast tego przykładamy do życia i czasu z rodziną te same kryteria, co do pracy zawodowej – efektywności, opłacalności i wydajności. Polski antropolog kulturowy w swojej książce *Kotwice pewności* pisze:

Elastyczność i niepewność nowej pracy oraz przyspieszenie we wszystkich sferach życia to źródła degradacji życia rodzinnego w tym sensie, że zostaje ono sprowadzone do czegoś w rodzaju zapasowego zbiornika czasu, który można napełnić i opróżnić w zależności od nasilenia innych bieżących spraw⁴⁵.

W niniejszym tomie o konsekwencjach wynikających z poświęcenia się pracy zawodowej kosztem czasu rodzinnego pisze Rafał Orzechowski. Autor wskazuje na dysfunkcje współczesnego modelu rodziny w Japonii i omawia syndrom męża na emeryturze. Jest to problem mocno związany z japońskim podejściem do pracy, a także społeczną rolą mężczyzny (rzadko bywającego w domu w trakcie aktywności zawodowej) i społeczną rolą kobiety (silnie kojarzoną ze sferą domową). Ponadto Orzechowski przygląda się jeszcze jednemu zjawisku, które również wiąże się z życiem rodzinnym w Japonii. Jest nim syndrom wycofania społecznego – przypadłość często niezauważana czy też ukrywana przez najbliższych członków rodziny osoby nim dotkniętej.

Syndrom męża na emeryturze oraz syndrom wycofania społecznego mogą być interpretowane jako dowód na to, że tradycyjny model rodziny w gospodarce neoliberalnej i kapitalistycznej w wydaniu japońskim „przestaje się sprawdzać” i „staje się niewydolny”. Za to pojawianie się konkurencyjnych wzorców rodziny tłumaczy się tym, że „ludzie szukają takich możliwości bycia razem, które są lepiej dopasowane do warunków życia”⁴⁶. Przykładem takiego modelu przystosowanego do nowych okoliczności jest rodzina cykliczna.

Rodzina cykliczna

Czas cykliczny jest przez etnologów znany przede wszystkim pod postacią mitycznego czasu przodków, sacrum i profanum, Czasu Snu, czy też czasu agrarnego związanego z cyklicznym rytmem przyrody.

⁴³» M. Musiał, *Intymność dziś i jutro. Od emancypacji i uprzedmiotowienia do lalek i robotów*, „Tematy z Szewskiej” 2015, nr 1(15), s. 29.

⁴⁴» Rozmowa między Joanną Cieślą, a Józefem Bursztą, *Firma rodzinna*, „Polityka” 2013, nr 13 (2901), s. 18.

⁴⁵» W.J. Burszta, *Kotwice pewności: wojny kulturowe z popnacionalizmem w tle*, Warszawa: Iskry, 2013, s. 150.

⁴⁶» Rozmowa między Joanną Cieślą a Józefem Bursztą, dz. cyt., s. 18–20.

Stanowi geometryczną metaforę, którą badacze stosują w celu opisu i interpretacji sposobu postrzegania świata wśród dawnych i/lub odległych społeczeństw. Współczesne koncepcje społeczne wskazują na powrót do czasu cyklicznego w nowej, neoliberalnej odsłonie. Powstają nowatorskie pojęcia mające oddać charakter tego zjawiska, takie jak baumanowski czas puentylistyczny (zwany również punktowanym)⁴⁷, które wynikają ze zmiany dawnych norm społecznych. Charakter zachodzących na świecie przekształceń odzwierciedlają liczne analizy procesu globalizacji i kapitalizmu dotyczące fragmentyzacji czasu⁴⁸, multitemporalności (*multi-temporality*)⁴⁹, bezczasowości czasu (*timeless time*)⁵⁰ i heterotemporalności (*heterotemporality*)⁵¹. Wszystkie przytoczone określenia wyrażają nową jakość czasu, która choć zrodziła się u progu rewolucji przemysłowej, to jednak swą obecną formę zawdzięcza przede wszystkim rewolucji informacyjnej⁵².

W nowych układach temporalnych praktykowane modele rodziny osiągają o wiele większą mobilność, różnorodność i skalę ekspresji, zaś rzeczy stanowiące podstawowe atrybuty jakości życia rodziny (jak akt ślubu czy wspólne zamieszkanie) przestają być z nią kojarzone⁵³. Również zwiększona ilość rozwodów, a także kolejne małżeństwa stanowią coraz częstsze zjawisko w cyklicznej rzeczywistości⁵⁴. Już w latach 70. XX wieku Alvin Toffler w *Szoku przyszłości* wyróżnił model rodziny opływowej (charakteryzującej się absolutną mobilnością) oraz jej przeciwieństwo – komunę rodzinną (w której funkcje rodzicielskie nie będą związane z bezpośrednim pokrewieństwem, ale świadomym przyjęciem określonych obowiązków)⁵⁵. W modyfikacji modelu rodziny na cykliczny jedną z największych zmian, których jesteśmy świadkami, jest to, że kobiety w różnym wieku czują swobodę wyboru posiadania lub nieposiadania dzieci. Rodzina w sensie kulturowym przestała być naturalną i konieczną instytucją. Jej założenie oraz posiadanie dzieci nie stanowią już naturalnego biegu rzeczy, będąc kwestią wyboru.

47 » Z. Bauman, dz. cyt., s. 40.

48 » J. Mikułowski Pomorski, *Fragmentaryzacja jako proces ponowoczesny. Rekompozycja poprzez fragmentaryzację*, „Euro-limes” 2006, nr 1(6), [www.janek.uek.krakow.pl/~limes/files/el1\(6\)2006/jmp_limes1\(6\).pdf](http://www.janek.uek.krakow.pl/~limes/files/el1(6)2006/jmp_limes1(6).pdf) (31.07.2017 r.).

49 » T.S. Barker, *Media in and out of time: multi-temporality and the technical conditions of contemporaneity*, www.sujetdigital.labex-arts-h2h.fr/fr/content/media-and-out-time-multi-temporality-and-technical-conditions-contemporaneity (02.10.2017).

50 » M. Castells, *Społeczeństwo sieci*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s. 433.

51 » Brytyjska badaczka Kimberly Hutchings twierdzi, że powinniśmy rozważyć możliwość współistniejących i różnorodnych wizji czasowości. Zob. K. Hutchings, *Time and World Politics: Thinking the Present*, Manchester: Manchester University Press, 2008, s. 4.

52 » M. Trybulec, *Nowe media a kulturowe doświadczenie czasu. Uwagi krytyczne na marginesie teorii akceleracji czasu*, „Annales Universitatis Mariae Curiae-Skłodowska. Sectio I, Philosophia-Sociologia” 2009, nr 34, s. 8.

53 » Według badaczy dawne atrybuty związane z rodziną zostają zastępowane więziami emocjonalnymi i finansowymi. Zob. C.M. Renzetti, D.J. Curran, *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008, s. 244.

54 » M. Dychtwald, dz. cyt., s. 120–122.

55 » A. Toffler, *Szok przyszłości*, tłum. W. Osiatyński, E. Grabczak-Ryszka, E. Woydyło, Warszawa: Kurpisz, 2007, s. 206–217.

Zmierzamy do sytuacji, w której rodzicielstwo będzie udziałem tylko niektórych rodzin, nastawionych na wypełnianie tej funkcji, jaką jest wychowywanie dzieci. Pozostała część ludności [...] będzie funkcjonować – po raz pierwszy w dziejach – jako wolne i niezależne jednostki⁵⁶.

Zjawisko świadomej bezdzietności świadczące o przemianach w zakresie kształtowania modeli życia rodzinnego jest przedmiotem analizy Joanny Tomaszewskiej. W artykule niniejszego tomu zatytułowanym *Childfree? Praktyki dyskursywne osób bezdzietnych z wyboru w Polsce* autorka przedstawia wyniki badań jakościowych przeprowadzonych wśród par, które nie chcą mieć dzieci. Tekst koncentruje się na zaprezentowaniu indywidualnych motywacji osób, które pod wpływem zmian w społeczeństwie postmodernistycznym celowo odrzucają rodzicielstwo. Na marginesie swoich rozważań Tomaszewska pokazuje także współczesne trudności terminologiczne związane z koncepcją rodziny.

Omawiając stan badań nad zmieniającymi się formami rodziny we współczesnym społeczeństwie warto przywołać stwierdzenie Manuela Castellsa dotyczące tego, że obecnie nie ma już jednego dominującego typu związków, natomiast regułą staje się ich zróżnicowanie. Hiszpański socjolog wiąże nowe modele życia rodzinnego z kryzysem rodziny patriarchalnej i wyszczególnia kilka elementów wskazujących na trudności z utrzymaniem dawnych wzorów: 1) wzrost liczby rozwodów i separacji; 2) zmiany o charakterze demograficznym (starzenie się społeczeństw wysoko uprzemysłowionych); 3) rosnąca liczba kryzysów małżeńskich; 4) rosnąca trudność w pogodzeniu życia domowego i pracy oraz; 5) zmiana percepcji tradycyjnych ról społecznych⁵⁷. Castells uważa, że w zamian pojawiają się nowe elementy, które nie miały wystarczającego zakorzenienia w dotychczasowej tradycji życia rodzinnego. Są to m.in. sieci wsparcia oraz wzrastająca rola kobiet⁵⁸.

Dobrym przykładem tworzenia się wspólnot rodzinnych opartych o sieci wsparcia jest tekst Tomasza Piaseckiego *Matki, córki i siostry. Językowo-kulturowa realizacja więzi rodzinnych w czarownictwie*. Autor na podstawie przeprowadzonych badań terenowych ukazuje, jak współczesne czarownictwo wykorzystuje kategorię rodzinności do tworzenia rytualnych więzi między członkami grupy. Zaistniała w tej sytuacji *quasi*-rodzinnosc służy do uzyskania kulturowo zakodowanych wartości bliskości, zaufania, pomocy i dziedziczności.

Przekształcenia, które zaszły pod względem czasu społecznego, skłaniają nas ku bardziej cyklicznemu modelowi życia. Maddy Dychtwald jako przykład podaje społeczeństwo amerykańskie, w którym pewne czynności powtarzają się przez całe życie lub zmienia się ich kolejność. Amerykańska badaczka zauważa, iż: „wiele osób wraca do szkoły w wieku 35 lat, rozpoczyna nową karierę w wieku 52 lat, czy zakłada rodzinę w wieku 42 lat, czy też w wieku 72 lat ponownie bierze ślub”⁵⁹. Cykliczny charakter życia, który zaczął przeważać nad liniowym (*the life-cycle revolution*), ma swoje konsekwencje we wzroście znaczenia relacji przyjacielskich, będących coraz częściej składnikiem nowych układów rodzinnych:

⁵⁶» Tamże, s. 209.

⁵⁷» M. Castells, *Siła tożsamości*, tłum. S. Szymański, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008, s. 182–185.

⁵⁸» D. Grzonka, *Indywidualna tożsamość w społeczeństwie wielokulturowym*, „Państwo i Społeczeństwo” 2010, nr 3, s. 50.

⁵⁹» M. Dychtwald, dz. cyt., s. 108.

W czasowo linearnym modelu rodzina była czymś innym, zazwyczaj ważniejszym od przyjaciół. Była czymś co pozostawało do końca życia, w przeciwieństwie do przyjaciół, którzy z czasem się zmieniali. W cyklicznej koncepcji rodziny poszczególni jej członkowie są często rozprzestrzenieni po świecie. Więzy rodzinne częściej zostają zerwane przez rozwód, walkę o opiekę nad dzieckiem, właśnie o dziedziczony majątek, czy nawet rozważania nad tym kto zaopiekuje się schorowanym rodzicem. W tym samym czasie przyjaźń stała się czymś co często pozostaje na całe życie⁶⁰.

Wraz ze zmieniającym się modelem rodziny i redukcją struktur rodzinnych, liczby pokoleń, pomniejszeniem grupy osób uznawanych za członków rodziny oraz zanikiem więzi pomiędzy dalszymi krewnymi, przekształceniom uległ stosunek do zwierząt. Coraz częściej ich status jest porównywalny z członkami rodziny. Wiąże się to z tendencją do powiększania grona rodziny o osoby niepowiązane więzami krwi, jedynie w oparciu o relacje oparte na bliskości emocjonalnej. W niniejszym tomie pisze o tym Natalia Zacharek. Autorka artykułu *Zwierzę domowe jako członek rodziny w XIX i XXI wieku* zestawia ze sobą odmienne wizerunki zwierząt przedstawione w analizowanych przez nią czasopiśmie. Na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych we Wrocławiu określa również, jakie są współczesne motywy „posiadania” zwierząt w miejskich domach i mieszkaniach.

Zakończenie

Globalizacja, postępująca indywidualizacja i konsumpcjonizm doprowadziły do pluralizmu we wszystkich sferach życia. Szczególnie w XXI wieku pojawiło się wiele nowych zjawisk związanych z podziałem ról i funkcji pełnionych w rodzinie, wykraczających poza definicję tradycyjnego porządku społecznego. Zmiany zachodzące na polu pokrewieństwa to rezultaty przeobrażeń czasu społecznego, takich jak załamania się linearności w wielu sferach życia ludzkiego. Do transformacji czasu społecznego w kontekście obowiązującego modelu rodziny nawiązuje Piotr Borowiec:

Zachowanie linearności we współczesnych społeczeństwach nie pozbawia jednak pewnych sfer życia człowieka innych układów czasowych. Szczególnie podatne na inne temporalności są zmiany w układach kulturowych, gdzie częściej mamy do czynienia z występowaniem cykliczności. Odejście od rozwoju linearnego widoczne jest współcześnie na polu życia rodzinnego⁶¹.

Przeobrażenia społeczno-kulturowe związane z cyklicznymi stylami życia, a także z czasem puentystycznym, określają nowy typ społeczeństw i wpływają na reorganizację ich funkcjonowania. Model rodziny w układzie cyklicznym jest bardziej otwarty na zróżnicowane opcje i elastyczny pod względem

⁶⁰» Tamże, s. 122–124.

⁶¹» P. Borowiec, dz. cyt., s. 154.

indywidualnych potrzeb. Nie ogranicza się w swojej strukturze. Życie rodzinne każdej jednostki może się zmienić kilka razy, powrócić do przeżytej już kiedyś fazy w życiu rodzinnym bądź rozpocząć nową konfigurację. Pojęcie rodziny ulega redefinicji i przestaje być jednoznaczne, a związane z nią opcje nie są już tak ograniczone przez społeczny konformizm, tak jak miało to miejsce w linearnym modelu życia rodzinnego. Heterogeniczna rodzina ponowoczesna⁶² stała się „produktem i konstruktem jednostek, które ją tworzą”, a także „kreatywnym i dynamicznym projektem, który może być realizowany w wielu wariantach”⁶³. Rodzina zatem nie rozpada się, lecz przybiera nową formę, z której wyłaniają się zarysy „post-rodzinnej rodziny”⁶⁴.

Redaktorki niniejszego tomu uważają, że transformacja, której skutkiem jest rozwój alternatywnych form życia małżeńsko-rodzinnego, to temat istotny zarówno z teoretycznego, jak i praktycznego punktu widzenia. W celu uchwycenia dokonujących się przeobrażeń związanych ze stylami życia w czasie puentalistycznym, czy też nowego typu cyklicznych modeli życia, autorzy i autorki artykułów niniejszego tomu podjęli namysł nad obszarami marginalizowanymi oraz alternatywnymi formami związków intymnych. Z przyjemnością zapraszamy czytelników do lektury tekstów, w których są uwidocznione kulturowe procesy transformacji tradycyjnego modelu podhalańskiej rodziny wielopokoleniowej (Kurowska); obnażane relacje konstruujące model rodziny nuklearnej (Raczkowski); ukazane dysfunkcje poszczególnych elementów systemu rodzinnego w Japonii (Orzechowski); analizowane praktyki dyskursywne dotyczące świadomej bezdzietności *childfree* (Tomaszewska); odtworzone na przykładzie czarnictwa wspólnoty rodzinne oparte o sieci wsparcia (Piasecki); oraz przybliżona kwestia nowych ról, jakie w przestrzeni domowej pełnią zwierzęta (Zacharek). Zaprezentowany czytelnikom dobór tekstów ma na celu zobrazować różnorodność dokonujących się zmian w problematyce małżeństwa i rodziny rozpatrywanej z perspektywy antropologii kulturowej.

Literatura

- Adamski F., *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2002.
- Bachofen J.J., *Matriarchat: studium na temat ginajkokracji świata starożytnego podług natury religijnej i prawnej*, tłum. R. Reszke, Warszawa: KR, 2007.
- Barker T.S., *Media in and out of time: multi-temporality and the technical conditions of contemporaneity*, www.sujetdigital.labex-arts-h2h.fr/fr/content/media-and-out-time-multi-temporality-and-technical-conditions-contemporaneity (02.10.2017).

⁶²» K. Slany, *Alternatywne...*, s. 53.

⁶³» Tamże.

⁶⁴» Tamże, s. 55.

- Bauman Z., *Konsumowanie życia*, tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009.
- Bertman S., *Hyperculture: the human cost of speed*, Westport: ABC-CLIO, 1998.
- Borowiec P., *Czas polityczny po rewolucji. Czas w polskim dyskursie politycznym po 1989 roku*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013.
- Burszta W., *Kotwice pewności: wojny kulturowe z popnacionalizmem w tle*, Warszawa: Iskry, 2013.
- Rozmowa między Joanną Cieślą, a Józefem Bursztą, *Firma rodzinna*, „Polityka” 2013, nr 13 (2901), s. 18–20.
- Castells M., *Siła tożsamości*, tłum. S. Szymański, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- Castells M., *Spółczesność sieci*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- Collier J.F., Rosaldo M.Z., Yanagisako S., *Czy rodzina istnieje? Nowe ujęcia antropologiczne*, tłum. A. Ostrowska, [w:] R.E. Hryciuk, A. Kościńska (red.), *Gender. Perspektywa antropologiczna*, t. 1., Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego 2007, s. 60–75.
- Collier J.F., Yanagisako S.J., *Gender and Kinship. Essays Toward a Unified Analysis*, Stanford C.A: Stanford University Press.
- Daszkiewicz W., *Ewolucjonistyczna teoria kultury w antropologii społecznej*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2015, nr 3 (58), s. 69–84.
- Dohnal W., *Wizja społeczeństwa pierwotnego w antropologii A.R. Radcliffe-Browna*, „Polska Sztuka Ludowa – Konteksty” 1995, nr 1(49), s. 82–85.
- Drob J.A., *Czas kościoła i czas polityka w kulturze nowożytnej Europy*, „Przegląd historyczny” 1995, nr 86 (2), s. 147–166.
- Dychtwald M., *Cycles. How We Will Live, Work, and Buy*, New York: Free Press, 2003.
- Fatyga B., *Słownik Antropologii i Socjologii Kultury*, www.ozkultura.pl/wpis/2609/16 (5.10.2017).
- Grzonka D., *Indywidualna tożsamość w społeczeństwie wielokulturowym*, „Państwo i Społeczeństwo” 2010, nr 3, s. 39–58.
- Hall E.T., *Taniec życia. Inny wymiar czasu*, tłum. R. Nowakowski, Warszawa: Muza, 1999.
- Hochschild A.R., *The Commercialization of Intimate Life: Notes from Home and Work*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 2003.
- Hochschild A.R., *The Outsourced Self: Intimate Life in Market Times*, New York: Metropolitan Books, 2012.
- Hutchings K., *Time and World Politics: Thinking the Present*, Manchester: Manchester University Press, 2008.
- Kwak A., *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2005.
- Le Goff J., *Czas Kościoła i czas kupca*, tłum. A. Frybes, [w:] A. Zajączkowski (red.), *Czas w kulturze*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1988, s. 331–356.
- Lévi-Strauss C., *Elementarne struktury pokrewieństwa*, tłum. M. Falski, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2012.

- Lévi-Strauss C., *Rodzina*, tłum. M. Kolankiewicz, [w:] A. Mencwel (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2001, s. 249–263.
- Malinowski B., *Aborygeni Australijscy. Socjologiczne studium rodziny*, tłum. K. Olechnicki, T. Szlendak, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2002.
- Malinowski B., *Seks i stłumienie w społeczności dzikich*, tłum. B. Golda, G. Kubica, Z. Mach, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1987.
- Malinowski B., *Zwyczaj i zbrodnia w społeczności dzikich: życie seksualne dzikich w północno-zachodniej Melanezji. Miłość, małżeństwo i życie rodzinne u krajowców z Wysp Trobrianda Brytyjskiej Nowej Gwinej*, tłum. J. Obrębski, J. Chałasiński, A. Waligórski, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1980.
- McLennan J.F., *Primitive Marriage: An Enquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies*, Edinburgh: A and C Black, 1865.
- Meillassoux C., *Maidens, Meal and Money: Capitalism and the Domestic Community*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Mikułowski Pomorski J., *Fragmentaryzacja jako proces ponowoczesny. Rekompozycja poprzez fragmentaryzację*, "Euro–limes" 2006, nr 1(6), [www.janek.uek.krakow.pl/~limes/files/el1\(6\)2006/jmp_limes1\(6\).pdf](http://www.janek.uek.krakow.pl/~limes/files/el1(6)2006/jmp_limes1(6).pdf) (31.07.2017 r.).
- Morgan L.H., *Spółczesność pierwotne, czyli badanie kolei ludzkiego postępu od dzikości przez barbarzyństwo do cywilizacji*, tłum. A. Bąkowska, Warszawa: Nakładem Redakcji „Prawdy”, 1887.
- Morgan L.H., *Spółczesność pierwotne*, tłum. A. Bąkowska, [w:] M. Głowacka-Grajper, E. Nowicka (red.), *Świat człowieka – świat kultury. Antologia tekstów klasycznej antropologii*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s. 71–81.
- Musiał M., *Intymność dziś i jutro. Od emancypacji i uprzedmiotowienia do lalek i robotów*, „Tematy z Szewskiej” 2015, nr 1(15), s. 25–41.
- Parsons T., Bales R.F., *Family, Socialization and Interaction Process*, London: Routledge & Kegan Paul, 1968.
- Pawelczyńska A., *Czas a modele zmiany kulturowej*, [w:] A. Brodzka, M. Hopfnger, J. Lalewicz (red.), *Problemy wiedzy o kulturze*, Wrocław, 1986, s. 121–130.
- Pisarek A., *Noh-yeh, to znaczy matka. Liga Irokezów jako archiwum dyskursu o pokrewieństwie*, „Laboratorium Kultury” 2014, nr 3, s. 157–189.
- Radcliffe-Brown A.R., *African Systems of Kinship and Marriage*, London-New York: Oxford University Press, 1950.
- Renzetti C.M., Curran D.J., *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- Schneider D.M., *American Kinship: A Cultural Account*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Schneider D.M., *Więzi rodzinne, narodowe i religijne w kulturze amerykańskiej: próba zdefiniowania więzi rodzinnych*, tłum. M. Flis, [w:] M. Kempny, E. Nowicka (red.), *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej. Kontynuacje*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 301–311.

- Slany K., *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Kraków: Nomos, 2002.
- Slany K., *Dylematy i kontrowersje wokół małżeństwa i rodziny we współczesnym świecie*, [w:] J. Balicki i. in. (red.), *Wybrane problemy współczesnej demografii*, Łódź: Zakład Demografii Uniwersytetu Łódzkiego, 2003, s. 25–52.
- Stanisz A., *Rodzina made in Poland. Antropologia pokrewieństwa i życia rodzinnego*, Poznań: Agata Stanis, 2013.
- Stoczkowski W., *Ewolucja rodziny, czyli dzieje jednej teorii. Szkic z antropologii nauki etnologicznej*, „Lud” 1993, nr 73, s. 41–58.
- Strzelecka C., *Między czasem ekologicznym a ekologią czasu w kulturze przyspieszenia*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2017, nr 17 (artykuł jest w druku).
- Tarkowska E., *Czas a cywilizacja przyszłości. Na marginesie Ludzi teraźniejszych*, [w:] M. Ziótkowski (red.), *Ludzie przełomu tysiąclecia a cywilizacja przyszłości*, Poznań: Fundacja Humaniora, 2001, s. 13–28.
- Terray E., *Marxism and „Primitive” Societies*, New York: Monthly Review, 1972.
- Toffler A., *Szok przyszłości*, tłum. W. Osiatyński, E. Grabczak-Ryszka, E. Woydyłło, Warszawa: Kurpisz, 2007.
- Trybulec M., *Nowe media a kulturowe doświadczenie czasu. Uwagi krytyczne na marginesie teorii akceleracji czasu*, „Annales Universitatis Mariae Curiae-Skłodowska. Sectio I, Philosophia-Sociologia” 2009, nr 34, s. 7–19.
- Wilson R.A., *Ethnocentric Projection and the Study of Kinship*, [w:] Tegoż, *Blood is Thicker than Water, nicht wahr? Terra Socialis: The Individual in the Fragile Sciences: Sociality*, Edmonton: University of Alberta, 2008, www.artsrn.ualberta.ca/raw/2EthnoProjmay08.pdf (02.10.2017).